

MATNNING KOGNITIV MODEL: KONSEPTUAL TUZILMA TAHLILI

Kamolova Oydinoy

Samarqand davlat pedagogika instituti 1-bosqich magistranti

Annotatsiya. *Mazkur maqolada matnning kognitiv modeli zamonaviy kognitiv tilshunoslik doirasida tahlil qilinadi. Matnning lingvistik birlik sifatidagi tashqi strukturasi bilan uning ichki mental-kognitiv qurilishi o'rtasidagi munosabat ochib beriladi. Konsept, freym, ssenariy, propositsiya va mental model kabi tushunchalar asosida matn mazmunining shakllanish mexanizmlari izohlanadi. Shuningdek, matnning interpretatsiya jarayonidagi dinamik xususiyatlari, diskurs bilan bog'liqligi ham yoritiladi. Tadqiqot natijalari matnning kognitiv modeli bilish, idrok va ma'no hosil qilish jarayonining murakkab strukturasi ekanini ko'rsatadi.*

Kalit so'zlar: *matn, kognitiv model, konsept, freym, ssenariy, mental model, diskurs, interpretatsiya.*

Annotation. *This article analyzes the cognitive model of text within the framework of modern cognitive linguistics. It reveals the relationship between the external linguistic structure of text and its internal mental-cognitive construction. The mechanisms of textual meaning formation are explained through concepts such as concept, frame, script, proposition and mental model. The study also discusses dynamic features of interpretation and the relation between text and discourse.*

Keywords: *text, cognitive model, concept, frame, script, mental model, discourse, interpretation*

Tilshunoslik taraqqiyotining antropotsentrik bosqichida til va tafakkur munosabatini o'rganish markaziy masalalardan biriga aylandi. Shu asosda matn faqat grammatik-semantik hodisa emas, balki inson tafakkuri bilan uzviy bog'liq murakkab bilish strukturasi sifatida talqin qilina boshlandi. Bu yondashuv matnni formal birliklar yig'indisi sifatida emas, balki konseptual va mental reprezentatsiyalar mahsuli sifatida izohlash imkonini berdi. Matnning kognitiv modeli tushunchasi matn mazmunining inson ongida bilim, tajriba, presuppozitsiya, konseptual tuzilmalar va interpretativ jarayonlar asosida shakllanishini anglatadi.[1] Bunda matn mazmuni bevosita so'zlarda emas, balki ularning ortida turgan bilim strukturalarida mujassam bo'ladi.

Kognitiv yondashuvga ko'ra, matnning mazmuni ikki qatlamda mavjud:

1. yuzaki verbal qatlam;
2. chuqur konseptual qatlam.[2]

Mazkur ikki qatlamning o'zaro munosabati matnning kognitiv modelini tashkil etadi.

Kognitiv tilshunoslikda konsept inson ongida mavjud bo'lgan bilim birligi sifatida tavsiflanadi. Har qanday matn muayyan konseptual tayanchga ega bo'ladi va mazmun aynan shu konseptlar orqali shakllanadi.[3]

TANQIDIY NAZAR, TAHLILY TAFAKKUR VA INNOVATSION G'UYALAR

Masalan, “Vatan” konsepti asosida yaratilgan matnda:

- tarix
- milliy xotira
- hudud
- identitet
- qadriyat

singari semantik-kognitiv belgilar birlashadi.

Demak, matn mazmuni leksik birliklarning oddiy yig'indisi emas, balki konseptual tarmoqning verbal ifodasidir. Bu jarayonni quyidagicha ifodalash mumkin:

Konsept → bilim strukturasi → verbal ifoda → matn modeli.

Konsept matnning semantik markazi bo'lsa, uning kognitiv modeli ana shu markaz atrofida shakllanadi.

$f(x) = \text{Concept} \rightarrow \text{Knowledge Structure} \rightarrow \text{Text Model}$

Konseptual model matnni idrok etishda presuppozitsiya bilan ham bog'liq. Chunki matnning katta qismi aytilmagan, lekin anglashilgan bilimlar hisobiga quriladi.[4]

Freym nazariyasi matnning kognitiv modelini izohlashda asosiy vositalardan biridir. Freym — voqelik haqidagi stereotip bilim qolipi.[5] Masalan, “universitet” freymi quyidagi slotlardan tashkil topadi:

- auditoriya
- talaba
- professor
- dars
- imtihon

Matnda bu komponentlarning hammasi ifodalanmasligi mumkin. Ammo retsipient ongida ular avtomatik tiklanadi. Masalan: “Talaba auditoriyaga shoshildi.” Bu gapda “dars boshlandi”, “o'qituvchi kutmoqda”, “kechikish ehtimoli bor” kabi ma'nolar implitsit mavjud. Bu matnning freym asosida ishlashini ko'rsatadi. Freym matn mazmunining ichki skeleti bo'lib xizmat qiladi.[6]

Matnning kognitiv modeli statik emas, dinamik hodisadir. U voqealar ketma-ketligi — ssenariylar asosida quriladi. Ssenariy — hodisalarning tipik rivojlanish modeli.[7]

Masalan:

“Talaba ilmiy maqola yozdi.” Bu sodda gap ortida murakkab ssenariy yashirin: mavzu tanlash → manba izlash → tahlil → yozish → tahrir → yakunlash. $a \rightarrow b \rightarrow c \rightarrow d \rightarrow e$. Bu bosqichlar bevosita ifodalanmasa ham, o'quvchi tafakkurida tiklanadi. Demak, matn mazmuni ssenariylilik orqali harakatlanadi. Bu xususiyat ayniqsa narrativ matnlarda kuchli namoyon bo'ladi.[8]

Matnni tushunish tayyor ma'noni olish emas, balki mental model qurish jarayonidir.[9] Mental model — retsipientning matn asosida voqelik haqida yaratgan ichki reprezentatsiyasi. Masalan, bitta tarixiy matn:

- tarixchi uchun faktlar tizimi;

TANQIDIY NAZAR, TAHLILY TAFAKKUR VA INNOVATSION G'UYALAR

- talaba uchun o'quv materialini;
- kitobxon uchun badiiy taassurot

sifatida anglashilishi mumkin. Bu interpretativ tafovut mental model individual ekanini ko'rsatadi.

Mental model quyidagi omillarga bog'liq:

- bilim fondi
- madaniy tajriba
- kontekst
- pragmatik maqsad
- assotsiativ tafakkur.

Demak, matn ma'nosi tayyor shaklda emas, qabul qiluvchi ongida qayta quriladi.[10]

Propositsiya — hukm mazmunining minimal mantiqiy modeli.[11]

Masalan:

“Talaba maqola yozdi.”

“U manbalarni tahlil qildi.”

Bu ikki hukm alohida emas, sabab-oqibat asosida bog'langan. Bu koherensiya matnning ichki kognitiv yaxlitligini ta'minlaydi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, matnning kognitiv modeli:

- konseptual strukturalarga tayangan holda shakllanadi;
- freymlar yordamida tashkil topadi;
- ssenariylar orqali dinamik xarakter kasb etadi;
- mental model vositasida interpretatsiya qilinadi;
- diskurs hosil qiluvchi mexanizm vazifasini bajaradi.

Demak, matn mohiyatan faqat lingvistik birlik emas, balki bilish strukturasi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Yan Dijk T.A. Discourse and Knowledge. Cambridge University Press, 2014.
2. Kintsch W. Comprehension: A Paradigm for Cognition. Cambridge University Press, 1998.
3. Lakoff G. Women, Fire and Dangerous Things. University of Chicago Press, 1987.
4. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. University of Chicago Press, 1980.
5. Fillmore C. Frame Semantics // Linguistics in the Morning Calm. Seoul, 1982.
6. Schank R., Abelson R. Scripts, Plans, Goals and Understanding. New York, 1977.
7. Johnson-Laird P. Mental Models. Harvard University Press, 1983.
8. Kubryakova E.S. Kognitivnaya lingvistika. Moskva, 2004.
9. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. Toshkent, 2006.
10. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo'llari. Toshkent, 2012.
11. Yo'ldoshev B. Matn lingvistikasi. Toshkent, 2008.